

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՒԱԾԻ ՄԱՍԻՆ

Երևանի «Գրական թերթ»-ը 1986 թ. իր թ. 33-ում հրատարակեց «գրականագետ և արձակագիր» Բազրատ Ուլաբաբեանի մի յօդուածը՝ «Մովսէս Խորենացու 'Հայոց պատմութեան' աշխատութեան բարգմանութիւնը եւ յարակից հարցեր»։ Այս թարգմանութեան հեղինակն է վաստակաւոր բանասէր, բնագրագէտ, բառարանագիր ու թարգմանիչ Ստեփանոս Մալխասեանցը։ Նա 1940 թ. լոյս ընծայեց Պատմաօրհրկի քննական բնագրի (Թբիլիսի, 1913) արեւելահայերէնը։ Բազրատ Ուլաբաբեանի կարծիքով գրաւոր կան թերիներ ու սխալներ։ Այսպէս, ըստ նրա, սխալ են թարգմանուել կրկնորդ գրքի կ'Գ զլիսի վերնագիրը և նոյն զլիսի երգեր ձեռամբ բառերը։ «Գրական թերթ»-ը նոյն 1986 թ. իր թիւ 50-ում (12 դեկտեմբեր) հրատարակել է «գրականագէտ» Գէորգ Արզաբեանի ընդգիծախօսութիւնը և Բ. Ուլաբաբեանի պատասխանը։ Ստորեւ արտայայտելու եմ անկողմնակալ կարծիքս։ Մէջբերումներն այս թ. 50-ից են։

Անա քննարկելի խորագիրը և երգեր ձեռամբ բառերն իրենց հատուածում։

ա) Վերնագիր. «Յաղագս Տրդատայ Բազրատունու և անուանյ ազգի նորա առաջնոյ» (գիրք կրկնորդ, գլ. ԿԳ, էջ 194 տ. 14)։ Դուռնիների ցանկում ընդգծուած բառը առաջնոյ է (98. 5), և երեք ձեռագիր ունեն առաջնոյ, մէկն էլ՝ յառաջնոյ։ Առաջնոյ հզական վրիպակ է անշուշտ, որ յիշատակուած է չէ հրատարակութեան վերջում դրուած վրիպակների ցանկում։ Իսկ բնագրի առաջնոյ-ի փոխադրէն երեք ձեռագիր ունեն առաջնոյ հզական, որ անշուշտ է, և կրկնուած՝ յառաջնոյ։

բ) Հատուած կ'Գ զլիսից (195. 9-14). «Եւ հզեւ յաւուր միում կոչել զնա (ըզ-Տրդատ Բազրատունի. ՄՄ.) յընթրիս Բահրոյ նահապետին Սիւնեաց. և յուրա-

խանալն գինւով, տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր և երգեր ձեռամբ, որում անսւն էր նազիւնիկ՝ տրիացաւ և ասէ ցԲակուր. «Տո՛ւր ինձ զվարձակս զայս»։ և նա ասէ. «Ոչ տամ, զի հարձ իմ է»։ Իսկ Տրդատայ բռնուն հարեալ ի կինն՝ յինքն քարշեալ ի բազմականն, շամբշեալ վաւաչէր ըստ աւրինակի երիտասարդի անարգել տարփաւորի»։ Շարունակութիւնը բոլորին ծանօթ է. «ՅԷր վանսն կկեալ (Տրդատայ), իսկոյն ի ձի կկեալ՝ հանդերձ հարձիւն ի Սպեր զնաց» (196. 1-2)։ Յայտնի է նաեւ, որ այս միջադէպը ներշնչել է Դանիէլ Վարուժանին «Հարձը», և Եղիշէ Չարենցը Խորենացու հետեւողութեամբ, (ինչպէս կարծում են կրկու յօդուածագիրները), գրել է իր մի քանի բանաստեղծութիւնների մէջ «գեղեցիկն ձեռամբ», «ձեռամբն նա կրգում»։ Բանաստեղծական մեկնարանութիւնները և դրանք էլ որպէս փաստարկում տանելը իմ տեսագաւառից դուրս են։ Առանձին քննարկենք նշուած խորագիրը և երգեր ձեռամբ բառերը։

ա) «Յաղագս Տրդատայ Բազրատունու և անուանց ազգի նորա առաջնոյ»։

Ստեփան Մալխասեանցի թարգմանութիւն. «Տրդատ Բազրատունու մասին, և նրա ցեղի ճին անունները» (էջ 131)։

Բ. Ուլաբաբեանի թարգմանութիւն. «Տրդատ Բազրատունու և նրա տոհմի նախնեաց անունների մասին»։

Գ. Արզաբեանի թարգմանութիւն. «Տրդատ Բազրատունու և նրա ցեղի ճին անունների մասին»։

Ինչպէս տեսնում ենք, խնդիրն այն մասին է, թէ բնագրի առաջնոյ-ը անունաց-ի որոշիչն է, թէ՞ գոյականաբար է դործածուել «նախնիք» իմաստով։ Ըստ Ստ. Մալխասեանցի և Գ. Արզաբեանի՝ առաջին ենթադրութիւնն է ճիշտը, իսկ ըստ Բ. Ուլաբաբեանի՝ կրկնորդը։

Նախ՝ մի խօսք վերնագրի յաղագս նախադրութեան թարգմանութեան մասին:

Բ. Ուլուքարեանը, ըստ իս, սկզբից ևեթ ճիշտ է վարուել դրա խնդիրը համարելով նաև անուանց սեռականը, որով՝ «... անունների մասին»: Նրա հետ լուսեհայն համաձայնել է Գ. Արքարեանն ընդդէմ Ստ. Մալխասեանցի, որ անուանց սեռականը թարգմանել է «անունները», կարծես սա ևս չլինէր յաղագս նախադրութեան խնդիրը, ինչպէս Տրդատայ Բագրատունւոյ սեռականը:

Բուն խնդիրը առաջնոց բառի թարգմանութիւնն է:

Ըստ Գ. Արքարեանի՝ Բ. Ուլուքարեանն այդպէս է թարգմանել, «չնկատելով, որ Խորենացին նախնեաց բառը չունի», անշուշտ այդ առումով: Որին Բ. Ուլուքարեանը այսպէս է պատասխանել. «Խորենացին յիշեալ վերնագրում ունի «նախնեաց» բառը որ առաջնոցն է», քանի որ «Նոր բառգիրք հայկական լեզուի» (ՆՀԲ) բառարանում (և Ստ. Մալխասեանցի իսկ բառարանում) առաջինը նշանակում է «նախնիք, հաւք և հարք», և ՆՀԲ-ում «Իրրև օրինակ էլ յիշուում է Խորենացու խօսքը. «Չանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց»: Բառարանների տեղեկութիւնները ծանօթ էին, իհարկէ, Գ. Արքարեանին, որ իր ընդդիմախօսութեան մէջ կանգ է առնում նաև այդ գլխում Խորենացու բուն նպատակի վրայ, որին կ'անդրադառնամ:

ՆՀԲ-ում Խորենացուց բերուած վկայութիւնը քննական բնագրում (և վերանային հրատարակութիւնների մէջ, վերջինը 1955 թ.) այսպէս է. «Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց քաղաւորաց եւ իշխանաց» (1. 11-12 և 9. 14), որի առաջնոցն բառը դարձեալ իրրև որոշիչ է թարգմանուել Ստ. Մալխասեանցի կողմից. «Մեր առաջին թագաւորների և իշխանների անիմաստասէր բարքի մասին» (էջ 1, առաջին գրքի Գ գլխի վերնագիր, և էջ 5): Արդ, Բ. Ուլուքարեանը կ'առարկի՝ արդեօք, թէ թարգմանիչն այստեղ էլ է սխալուել, և թէ առաջնոցն նշանակում է «նախնեաց», մանաւանդ երբ նոյն Գ գլխին սկսուած

է հետեւեալ բառերով՝ «Կամիմ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեացն ոչ առանց յիշատակի բամբասանաց թողուել» (9. 15-16), ուր առաջնոցն բառաձևի որոշիչային պաշտօնն իր նախնեաց որոշեալի առկայութեան պատճառով միանգամայն ու է'լ աւելի բացայայտ է: Խնդրահան բառերը Ստ. Մալխասեանցի կողմից թարգմանուել են «մեր հին նախնիքների» (էջ 5): Խորենացին իր այս խօսքն է տկնարկել էջ 66. 2-4-ում գրելով. «որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառսն ամբաստանեցաք զառաջնոցն մերոցն նախնեացն անիմաստասէր բարուց և անործակաց՝ այս հանդիպի և աստանաւր», և դարձեալ «մեր հին նախնիքների» (էջ 42):

Նոյնպէս կատկածելի է Խորենացուց ՆՀԲ-ում բերուած և Բ. Ուլուքարեանի կողմից չյիշատակուած վկայութիւնը. «Հանդէս է մեր՝ ոչ զպատմութեանն ողջարանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել «զառաջինսն մեր և զբուն հին նախնիս» (32. 6-8), որ մէջբերուել է «ցուցանել»-ից սկսած: Ստ. Մալխասեանցը թարգմանել է՝ «... ցոյց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիքներին» (էջ 20-21), որով բնագրի զառաջինսն հայցականը լինում է նախնիս ուղիղ խնդրի նախագաս որոշիչը, որն ստացել է որոշեալ հայցականի զ- նախդիրը, -ն յօդը և լրիւ՝ հոլովով ու թուով, համաձայնել է որոշեալին, ինչպէս յառաջինսն որոշեալը հետեւեալ նախագասութեան մէջ (միշտ Խորենացուց). «Այլ ծանի՛ր զատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, և ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցուք շարել, այլ զատ և որիչ» (90. 17-19), «... մեր առաջին գրքում . . .» (Ստ. Մալխասեանց, 58):

Բերուած երեք օրինակներում (և Խորենացու ստեղծագործութեան մէջ) նկատելի է որոշիչի (օրինակներում՝ նախագաս) և որոշեալի լրիւ համաձայնութիւն և, յատկապէս, անջատում նոյն որոշեալի այլ որոշիչներով, որոնք կարող են մնալ եզակի ուղղականի ձևով: Այստեղ յատկապէս նկատի ունեմ որպէս որոշիչ առնուած զառաջնոցն, զառաջինսն և յառաջինսն: Ստ. Մալխասեանցը թարգմա-

նութեան էջ 60-ում գրել է, նկատած լինելով որոշիչի մասին ասածս. «նա (Խորենացին. ՄՄ.) յունարան հեղինակ է [...] Առանձնապէս նա սիրում է քերականորէն իրար հետ կապ ունեցող բառերը, ինչպէս որոշիչ եւ որոշեալ, յատկացուցիչ և յատկացեալ, բայ և մակբայ — իրարից բաժանել միջանկեալ բառերով»:

Առաջինք բառի «նախնիք» կամ պարզապէս «առաջինները, նախորդները» իմաստով կիրառութիւնը բացառուած չէ Խորենացու «Պատմութեան» մէջ: Սակայն նկատելի է, որ այս նշանակութեամբ սովորաբար — և յօդն է առնում. «Ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց և այլոց առաջնոցն առ ի յիմաստն տրիմարութիւն» (10. 13-14), «... եւ միւս նախնիքների» (Ստ. Մալխասեանց, էջ 6). «Հրախալէ զբազում մատենան և զգրոյցս առաջնոցն [...] այրել» (48. 5-6), «... նախնեաց մասին գրոյցներ» (էջ 32). «Գրեաց զգործս Շապուհ և Յուլիանու: Ընդ նմին թարգմանեաց և զառաջնոցն պատմութիւնս, մատենն մի . . . » (206. 8-9), «Գրեց Շապուհի և Յուլիանոսի գործերի պատմութիւնը: Սրա հետ միասին նա թարգմանեց ճիւն (քաղաւորների) պատմութիւնը պարունակող մի մատենն» (էջ 139): Գոյականաբար գործածուած առաջինք-ի յօդառութիւնը նկատելի է նաեւ դասական բնագրերում. «Լուարուք, զի ասացաւ առաջնոցն» (Մաթ Ե 21, 33), «Մարգարէ ունի/ոք յառաջնոցն յարեալ» (Ղկ Թ 8, 19): ՆԼԲ-ում վկայակոչուած են նաեւ «զառաջնոցն քաջութիւնս» (2 Մկ Ը 19) և ոչ դասական «առաջինքն մեր» (Յճ. Իմ., Ասեմաբաճուրիւն):

Ի հակադրութիւն Խորենացուց և դասական բնագրերից առաջինքն (ն) «նախնիք, առաջինները» իմաստի համար բերուած վկայութիւններին Խորենացու «Յաղագս Տրդատայ Բագրատունեայ և անուանց ազգի նորա առաջնոց» վերադասութեան մէջ Բ. Ուլուբաբեանի կողմից գոյական համարուած առաջնոց-ը չունի — և յօդը և գրանով իսկ կասկածելի պիտի համարուի որպէս որոշիչ: Խորենացու երկու և այլուր գոյականաբար գործածուած առաջինք-ը — ը յօդ ունի, և եթէ չունի որոշիչ է, թէ և Խորենացու մօտ այս բառը

որպէս որոշիչ գործածուել է թէ՛ — և յօդով և թէ՛ առանց յօդի:

Համար էմ Ստ. Մալխասեանցին և Գ. Արքարեանին. քննարկուող վերնագրում առաջնոց-ը նախորդ անգլանց-ի ետադաս ու համաձայնած որոշիչն է՝ «... նախնիք անունների մասին»: Քերականութիւնն է թելադրում այս եզրակացութիւնը: Կայ նաեւ կի գլխի վերջաւորութեան իմաստային կողմը:

Գ. Արքարեանը իրաւամբ գրել է. «Պատմահօր նպատակն է եղել (այդ կի գլխում. ՄՄ.) ոչ թէ թուարկել նախնիներին, այլ ստուգարանել նրանց հին անունները, որոնք սկզբում եղել են Բագադիա» և այլն: Ասուածը վերաբերում է 196. 4-10-ին: Նկատելի է նաեւ, որ Խորենացին գրել է՝ «ի թողուլ ազգին Բագրատունեաց զաւրէնս հարցն» (196. 4-5), և ոչ թէ առաջնոցն (ն) «նախնիներին»: Ուշագրութեան արժանի է նաեւ նրա «առաջնոցն մերոց նախնեացն» արտայայտութիւնը (9. 15, 66. 2-3), կամ պարզապէս «նախնեացն մերոց» (66. 7): Ի դէպ, «զաւրէնս հարցն» բառերով Խորենացին նկատի ունի Բագրատունիների երբայական ծագումը. նրանք նախապէս երբայական անուններ ունէին, որոնք նրանց «նիւն» առաջին, անուններն էին, «յաղագս . . . անունաց . . . առաջնոց» կի գլխի վերնագրում:

բ) «Երգեր ձեռամբ» եւ «վարձակ»

Ստ. Մալխասեանցը Խորենացու երգեր ձեռամբ-ը թարգմանել է «նուագում եր ձեռներով», իսկ վարձակ բառը՝ «վարձակ» (էջ 181), որին ծանօթագրութիւն է կցել (ծան. 191):

Բ. Ուլուբաբեանը, որ «հիմնականն» է համարել երգեր ձեռամբ-ի թարգմանութիւնը, մերժելով Ստ. Մալխասեանցի թարգմանութիւնը՝ գրել է հետեւեալը. «Ես առում եմ՝ սա սխալ թարգմանութիւն է, քանի որ խօսքը վերաբերում է վարձակ նազինիկի պարին, որը Քերթագահօր երկում ընկալուել է բանաստեղծական երանգով. վարձակն այնպէս էր պարում, կարճեա երգում եր ձեռներով»: Գ. Արքարեանը համամիտ է Ստ. Մալխասեանցի թարգմանութեանը և հայե-

Գ. Արդարեանից իմ բերած առղերի մի քանի մտքերի վերաբերեալ ասելիք ունեմ բուն խնդրին անցնելուց առաջ:

Ա) Խորհնացին իբր «Թագաւորութեանց զբի» բարգմանիչ

Բ. Ուշուրաբեանն էլ գրել է այսպիսի մի բան. «Նա (Գ. Արդարեանը. ՄՄ.) գիտի, որ Քերթազայրը մէկն է եղել Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութիւնը վերջնական տեսքի բերողներից»։ Ու ամբողջութեամբ մէջ է բերել այն առղերը, որ կարդացինք վերեւում: Ինձ պարզ է, Նա համամիտ է Գ. Արդարեանին՝ Խորհնացու այս թարգմանչութեան հարցում: Այս կամ ոչ, իմ և հաւանաբար շատերի կարծիքով դա միանգամայն անհիմն ենթադրութիւն է, թէկուզ միայն այն հիմնական պատճառով, որ Խորհնացին յունարան հեղինակ է (վերեւում կարդացինք Ստ. Մալխասեանցի կարծիքը), իսկ «Թագաւորութեանց» չորս գրքերը դասական գրաբարով են: Գիտեմ, որ Երեւանում ոմանք վատ օրինակ դառնալով՝ վարագ Առաքելեանի զխաւորութեամբ՝ դասական են համարում ամբողջ հինգերորդ դարի գրաբարը, բայց — հիշե՛ք — եւ խանգարում է գրաբարի ճիշտ ուսումնասիրութեանը: Ստ. Մալխասեանցի կողմից Խորհնացու երկի թարգմանութեան ներածութեան մէջ (էջ 9—13) կարելի է կարդալ Խորհնացու կենսագրութիւնը, ուր նման սխալ միտք կամ ենթադրութիւն արտայայտուած է:

Բ) Խորհնացին «Թագաւորութեանց» ո՞ր զբի բարգմանիչն է (իբր)

Յունարէն եօթանասնից և ըստ այսմ հին, այդ թուում և հայերէն թարգմանութիւնների մէջ «Թագաւորութեանց» չորս գիրք կայ, որոնցից Ա-ն ու Բ-ն երբայական և նորագոյն եւրոպական թարգմանութիւններում համարւում են «Սամուել Ա» և «Սամուել Բ», իսկ Գ-ն Դ-ն՝ «Թաւաւորութեանց» Ա և Բ գիրքը: Արդ, Խորհնացին բոլորի՞, թէ ո՞ր գրքի «թարգմանիչն» է ըստ Գ. Արդարեանի, կամ է՞լ «վերջնական տեսքի բերող» ըստ Բ. Ուշուրաբեանի: Ըստ իս՝ ոչ մին և ոչ միւրը:

Գ) Գ. Արդարեանի հետախուզութեան հետեւնով

Քանի որ Գ. Արդարեանը թաքցրել է հիմնական խնդրի՝ «Գաւիթ երգեր ձեռամբ իւրով» և երբայերէն «Գաւիթը կիրառ եր նուագում» մտքի սկզբնաղբիւրը, փորձեցի դա յայտնաբերել:

Նախ՝ ըստ իս յանդգնութիւն է յայտարարել, թէ ՍԳ-ի անյայտ տեղից և Խորհնացուց բացի այդ արտայայտութիւնը այլուր «չի հանդիպում»։ Էջ՞ որ դեռեւս չունենք լիակատար և ամբողջական համարաբառներ:

Ասեմ նաեւ, որ կիրառ-ը ՆՀԲ-ի վկայութեամբ գործածուել է միայն «Յայտմաւորք»-ում: Դասական գրաբարում և ՍԳ-ում կան ցաւիլ, ցնար, զնար:

Ինքնուրոյն կամ ՆՀԲ-ից իմանալով, որ հայերէն ՍԳ-ում, յատկապէս ՆՀԲ-ի նշած գրքերում կամ դրանցից մէկում կայ «Գաւիթ երգեր ձեռամբ իւրով», Գ. Արդարեանը նոյն տեղը գտնելով երբայական բնագրում՝ տեղեկացել է, թէ սրանում համազօրն է «Գաւիթը կիրառ էր նուագում»։ Ինչ՞ով այս տարբերութիւնը: Է՞ն, ի՞նչ անենք. հայերէն ՍԳ-ում դա միակը է:

Քանի որ հայերէն Համարաբառը թերի և խիստ արատաւոր է, ուստի միւս թարգմանութիւնների համարաբառների «նուագել» նշանակող բառերի բառայող-ուածներում (որովհետեւ երգել ձեռամբ-ը այդ է նշանակում ըստ մեր բառարանների) հնարաւոր երեք հասուած գտայ հայ. ՍԳ-ում.

1. «Անոյր Գաւիթ զնարեւ եւ նուագեր ձեռամբ իւրով» (1 Թգ ԺԶ 23).

2. «Գաւիթ երգեր ձեռամբ իւրով որպէս եւ հանապազ» (1 Թգ ԺԸ 10).

3. «Գաւիթ երգեր ձեռամբ իւրով» (1 Թգ ԺԹ 9):

ՍԳ-ի այլ տեղերում «նուագել» նշանակող օտար բառերի դիմաց՝ հայերէնն ունի յատկապէս «սաղմոս ասել» (մանաւանդ Սաղմոսներում):

Զեռքի տակ ունեցայ նաեւ յունարէն, լատիներէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն և արեւմտահայերէն թարգմանութիւններ, մանաւանդ երբայական բնագիրը և նրա ֆրանսերէն հանդիպակաց թարգմանութիւնը՝ LA BIBLE, édition bilingue. Texte hébraïque d'après la vers-

ion massorétique. Traduction française sous la direction du Grand-Rabbin Zadoc Kahn, Փարիզ, 1983:

Գ. Արդարեանի յայտնաբերած վկայութիւնը նշուած երեքից մէկը պիտի լինի:

Տեսնենք, Բայց նախ ՍԳ-ից մէջբերումներով ասեմ, թէ ինչո՞ւ էր Դաւիթը և ե՞րբ քնար նուագում, ո՞ւմ համար: Նա այն ժամանակ թագաւոր էր, քանի որ Գ. Արդարեանը գրել է. «Դաւիթ քաղաւորի մասին կարգում ենք. 'Դաւիթ երգէր ձեռամբ իւրով'»:

1. «Եւ Հոգի Տեսնենք վերացաւ ի Սաւուղայ (արքայէ. ՄԽ.), և խեղդէր զնա այս չար ի Տեսնենք»: Նրա ծառաները խորհուրդ են տալիս բերել առաջ մի, որ գիտիցէ երգել փառաւ (երբ. «վարպետ քնարաճար» կամ «քնարի վարպետ նուագող»), և եղիցի ի հասանել ի վերայ քո այսոյն չարի, որ՝ յԱստուծոյ, երգեսցի զփառաւն (երբ. «քնար նուագի»), և դեւր լիցի քեզ և հանգուցէ զքեզ (1 Թգ ԺԶ 14, 16): Սաւուղը կարգադրում է. «Տեսէ՛ք ինձ այդ մի, որ բարեւք երգիցի (երբ. «վարպետ նուագող») և ամէ՛ք առ իս» (1 Թգ ԺԶ 17): Ինչպէս տեսնում ենք, հայերէն երգել փառաւ (և) կամ վարպետ երգել բառերն այստեղ համազօր են «քնար նուագել» և «նուագել» հասկացութիւններին, ըստ երբայնքէն բնագրի և մեր նշած միւս թարգմանութիւնների: Վերջապէս պալատ են բերում երիտասարդ Դաւիթին, որն այն ժամանակ հօտով է եղել Բեթղեհեմում, և 1 Թգ ԺԶ 24-ում (վերջին տնահամարում) ասուած է հայերէն. «... առնոյր Դաւիթ զքնարն և նուագէր ձեռամբ իւրով...», երբ. «... Դաւիթը վերցնում էր իր քնարը, նուագում մասնեւում»: Չգիտես ինչո՞ւ, Բ. Ուլուբարեանին թուացել է, թէ Գ. Արդարեանի փաստ-վկայութիւնը հենց այս տնահամարն է, և քանի որ հայ. թարգմանութեան կամ երբայնքէն բնագրում չկայ «Դաւիթ երգէր ձեռամբ իւրով» կամ «Դաւիթը կիրառ եր նուագում», ուստի մէջբերելով նրա հետազոտական ուղին նկարագրող նրա իսկ խօսքերը (տե՛ս վերեւում իմ կողմից), նա նկարագրեան հոտ առնելով՝ հեղնել է.

«Տեսնում էք՝ աղբիւրներն ինչպէ՞ս իւրար լրացնում են, որպէսզի վերջում ապացուցուի, որ երգելը նշանակում է նուագել: Բայց . . . հայերէն Աստուծաշնչի «Թագաւորութեանց» առաջին գրքի ԺԶ գլխի վերջում (տն. 23. ՄԽ.) գրուած է ոչ թէ «Դաւիթ երգէր ձեռամբ իւրով», ինչպէս Արդարեանն է 'կարգացել', այլ 'առնոյր Դաւիթ զքնարն և նուագէր ձեռամբ իւրով'»: Այս թիւրիմացութիւնը հետեւանք է Գ. Արդարեանի տնայտակարան կամ ծածկամտութեան, որը կարող է առաջացնել խուլերի զրոյցի նմանուող բանասիրական կամ գրականագիտական վէճեր, ինչպէս այստեղ: Գ. Արդարեանը կարող է պաշտպանուել, թէ ինքը ա՛յդ աղբիւրը չէ, որ նկատի է ունեցել և, հետեւաբար, բնագիրը չի խեղաթիւրել իր նպատակների համար: Սակայն Բ. Ուլուբարեանը հեղնանքով թէ համոզուած այսպէս է եղբակացնել, որ հաւանաբար իր ընդդիմախօսին է վերագրել. «Ուրեմն, այսպէ՛ս. Դաւիթը պարող չի եղել, այլ նուագել ու երգել է, նուագարանն էլ քնարն է եղել»: Ըստ իս, հօտաղ Դաւիթը չի երգել, այլ միայն քնար է նուագել Սաւուղ արքայի տառապանքի պահերին: Ոչ էլ պարել է: Բայց ո՞րն է Գ. Արդարեանի իսկական աղբիւրը: Ի դէպ, այս «Դաւիթ զնացեալ դարձաւ ի Սաւուղայ արածի զոյլստս հաւր իւրոյ ի Բեթղեհեմ» (1 Թգ ԺԶ 15). նա զեռեւս թագաւոր չէր:

2. Երբ երիտասարդ Դաւիթը մենամարտում յաղթահարում է հակա Գողիան, Սաւուղ արքան նրան վերջնականապէս հրաւիրում է պալատ. «Եւ եղև ի վաղիւ անդր և հարաւ այս չար յԱստուծոյ ի վերայ Սաւուղայ, և մարգարէանայ ի մէջ ասան իւրոյ, և Դաւիթ երգէր ձեռամբ իւրով, որպէս եւ հանուպակն» (1 Թգ ԺԶ 10): Անկասկած այս ընդդռնուած առդը պիտի լինի Գ. Արդարեանի աղբիւրը, բայց այստեղ Դաւիթը «թագաւոր» չէ (նա չատ յետոյ է դառնում), և, մանաւանդ, երբայնքէն բնագիրը չունի «Դաւիթը կիրառ եր նուագում», այլ բառացի՝ «... Դաւիթը մատնեւում զիպչում էր գործիքին, ինչպէս արել էր նախապէս», այսինքն նուա-

գում էր: Թէև գործիքի անունը տրուած չէ, բայց «ինչպէս նախապէս» — քրարար թարգմանութեան մէջ «որպէս և հանապազն» ցոյց է տալիս, որ Դուլիթը ֆնար էր նուագում, երբ. քնագրի ֆրանս. թարգմանութեան մէջ՝ harpe, որ դասական գրաբարում թարգմանուել է ֆնար, սուիլ և սուլֆուստան: Ֆրանս. cithare բառը կը լինէր կիրառ և փանդիոն, որ կայ ՍԴ-ի «Bible de Jérusalem» կոչուած ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ, բայց երբայական քնագրի իմ նշած ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ունի harpe, ինչպէս 1 Սամուէլ (կամ 1 Թգ) Ժ 5-ում: Կարենորն այն է, որ հայ. երգէր ձեռամբ-ն այդ հասուածում նշանակում է «(քնար կամ տաւիղ կամ «կիթա») էր նուագում», լարային մի գործիք էր նուագում, և ոչ թէ «այնպէս էր պարում, կարծես երգում էր ձեռքերով», ինչպէս Բ. Ուրուրարեանն է ուզում բանաստեղծօրէն ընկալել Խորենացու երգէր ձեռամբ-ը, որ իմ կարծիքով էլ սխալ մեկնաբանութիւն է (իսկ թարգմանութիւն բաղադրողն չէ): Գ. Աբգարեանն էլ համարէ, որ «կիթա»-ից. երգէր ձեռամբ-ը նշանակում է «նուագում էր ձեռքով» կամ պարզապէս «նուագում էր»: Եթէ 1 Թգ ԺԸ 10-ն էր նրա քնագրային աղբիւրը, ապա գրան աւելացնելու է 1 Թգ ԺԺ 9՝ «Գուլիք երգէր ձեռամբ իւրով»: Ըստ Յ. Զօրասպեանի հրատարակութեան՝ հայ. թարգմանութեան իմ նշած երեք տեղերում այլ ընթերցումներ չկան: Այս երրորդ տեղում երբ. քնագրի իմաստն է՝ «... Դուլիթը կտում (թրթռացնում) էր լարերը», այսինքն՝ նուագում էր անունը չտրուած լարային մի գործիք, որը, սակայն գիտենք, քնարն էր:

Գ. Արգարեանը եզրակացրել է. «Այսպիսով պարզուած է, որ «ձեռով երգել» բառապատկերն նշանակել է ձեռներով նուագել որեւէ լարային գործիք»: Որով նա հասկացել է նաև, թէ ինչո՞ւ գրաբարում ասուել է երգեցողական զորմարաններ (թէև ՆՀԲ-ում, որից առնուած է սա, երգեցողական-ը բացատրուել է «երաժշտական» և ոչ միայն «լարային»), փանդիոնաւարական երգ, երգել փանդուամբ, երգել կիրառով կամ ֆնարով: Երջանիկ

յայտնագործող, նրա ուրախութեան վրայ սառը ջուր չհնք ուզում ածել, այլ յանուն ճշմարտութեան յիշեցնել, որ այդ բաղադրը նշուած է գրաբարի բառարաններում, ինչպէս և՛ երգել բայի 1. «երգել» ու 2. «նուագել» երկու իմաստները, և զուր չէ, որ հայ. ՍԴ-ում ասուել է երգել՝ սուլֆու(f), ֆնարու(f), քիթամբ(f), ճնճղալիւ(f), սրնգաւ(f) և այլն: Գրաբարում երաժշտական գործիքների անունները և երաժշտական այլ տրամադասութիւնները արժանի են գրաբար իմացող երաժշտագէտի ուսումնասիրութեան: Բացառուած չէր, որ լարային գործիք նուագողը միաժամանակ երգէր լինէր կամ իրեն ինքն ընկերակցէր. փաստերն առատ են Խորենացու մօտ էլ:

Խորենացու երգէր ձեռամբ-ին վերագրանալով՝ պիտի ասեմ, որ այստեղ էլ, ինչպէս 1 Թգ ԺԸ 16-ում կամ ԺԺ 9-ում, այն նշանակում է և պիտի նշանակի «նուագում էր ձեռքով» (բառացի) կամ «լարային մի գործիք» էր նուագումը. գործիքը կարող էր լինել հայկական փանդիոն կամ լարային այլ գործիք, ինչպէս ջնար-ը, որից՝ ջնարահար: Այս բառը գտնում ենք Խորենացու «Պատմութեան» երրորդ գրքի ՄԵ գլխի վերջաւորութեանը՝ էջ 331. 21: Այստեղ յիշատակում է մեզ հետաքրքրող Տրդատ Բագրատունու անունը. «Խնճոքի ժամանակ Խորով Գարգմանացին գինով հարած (...) հետամուտ էր լինում մի կնոջ, որ վարժ մասնետով ջնար եր ամուսն: Շապուհը զայրանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա ալ ձեռքը սրի վրայ դրած՝ Տրդատ Բագրատունու նման, անցաւ զնաց իր տունը ...» (Սա. Մալխասեանց, էջ 230). գրաբար՝ «... զհետ ջնարահար փաշտման կնոջ կրթէր» և «... պէս գունակ Տրդատայ Բագրատունու ...»: Ես նմանութիւն եմ տեսնում ոչ միայն երկու «հերոսներին», այլև առաւել՝ նոյնութիւն վարձակ Նազինիկի երգէր ձեռամբ-ի և ջնարահար փաշտման կնոջ գործողութիւնների միջև: Երկուսն էլ լարային գործիք էին նուագում, այստեղ բացայայտօրէն ջնար, որը, հաւանաբար, վարձակ Նազինիկի նուագած նոյն գործիքն էր, քանի որ հայոց և պարսկա-

կան առանին կամ գոնէ խնճոյքի սովորոյթները նոյն կամ նման էին:

Գ. Արգարեանին իր «յայտարարմամբ» լուծուած պիտի համարէր երգեր ձեռամբ-ի «նուագել» իմաստի հարցը: Բայց Չարենցի «գեղգեղեն ձեռամբ»-ն էլ լուսարանելու միտումով, Բ. Ուլուբարեանի բառերով ասած՝ տարուել է «մանուածապատ դատողութիւններով» և կրկին առաջարկուեւ է, թէ «Անհրաժեշտ է հանդամանորէն քննել այն» (երգեր ձեռամբ-ը. ՄՄ.) պարզելու համար արտայայտութեան բուն իմաստը», ասեա՛ թերթի մէկ ու կէս սիւնակում ջուր ծեծած լինէր: Հաւանաբար բարի գիտաւարութեամբ գինեւած՝ Չարենց, Մ. Էմին, լատիններէն-ռուսներէն բառարան իրար խառնելով գրել է. «Թագաւորութեանց գրքում՝ առկայ (առանց ասելու տեղը. ՄՄ.) իմաստից տարբերուող այս գուգանա իմաստի [6] համաձայն՝ շարժուող ձեռքը կրկին չափ հարգող և նրա հետ շարժուող ձեռքն է: Եւ այս դէպքում [6] նոյնպէս խօսքը վերաբերում է կրգին և ոչ՝ պարին (որի վրայ պնդում է Բ. Ուլուբարեանը. ՄՄ.): Որ կրգի իմաստով է գործածել նաև Խորենացին՝ երևում է միաժամանակ 'Հայոց պատմութեան' երրորդ գրքի 19-րդ գլխից. 'Անձնահաճ կղեւ' պարծելով հանապաղ ի գինարբուս և յերգն (վրիպակ փոխանակ յերգն. ՄՄ.) վարձակաց' Գրարար վարձակ նշանակում է եւ պարուհի, եւ կրգուհի: Խորենացին գործածել է, ինչպէս տեսնում ենք [6] կրգուհի իմաստով: Ես լսել այն եմ տեսնում, որ Գ. Արգարեանը ՍԳ-ի երգեր ձեռամբ-ին «նուագել» իմաստն է վերագրում, իսկ Խորենացու հատուածում՝ «կրգում էր ձեռքով», ինչպէս վերջին գրածներից եզրակացրել է Բ. Ուլուբարեանը ու գրել. «Բա էլ ո՞ւր մնաց 'նուագում էր ձեռնեւրով'ը, չէ՞ որ իմ գիտողութիւնը որո՞մասին է կղել: Այդ նրա հոգը չէ: Հիմա էլ պէտք է ապացուցի, որ երգեր ձեռամբ արտայայտութեան մէջ ոչ մի բանաստեղծական ընկալում էլ չկայ և այն պէտք է ծախանալ՝ 'կրգում եր ձեռներով': Գ. Արգարեանը հետեւողական չլինելով սխալում է ըստ իս և ինձ յիշեցնում է «Բուժուած կարծուած խնթը» խորագրով մի

«անկեղծ»:

Երկու յօդուածագիրները տարածայն են նաև գրարար վարձակ բառի իմաստի շուրջ: Ըստ գրարարի բառարանների, վարձակ՝ «կին կրգեցիկ՝ կրածիշտ, և կաքաւիչ ի խնջոյս և ի թատրոնս», կամ՝ «կին կրգեցիկ կամ կրածիշտ կամ կաքաւիչ»: 2 Թգ ԺԹ 35 «Լսիցեմ տակաւին զձայն գուսանաց և վարձակաց», երբ. բնագրում՝ «կրգչուհիների»։ Ըստ Համարարանի՝ ՍԳ-ում սա հայերէն միակ գործածութիւնն է: Ըստ ՆՀԲ-ի, Ոսկերեանի գրարար թարգմանութիւններում հանդիպում է վարձակ, որի դիմաց յուն. բնագիրն ունի երբեմն «պոսոնիկ կամ բող»: Որով Ստ. Մայիսեանցը այս բառը ծանօթագրել է այսպէս. «Վարձակ — թեթեւաբար կին, որ հասարակութեան առջ կրգում էր, նուագում էր, միմտութիւններ էր անում: Երբեմն գործ է ածում նաև բող բառի նշանակութեամբ»: Բոլոր վարձակներին «թեթեւաբար» համարելու ոչ մի հիմք չկայ:

Բ. Ուլուբարեանը քաջայայտօրէն չի յայտնել իր կարծիքը վարձակ-ի նշանակութեան վերաբերեալ, այլ ընդդիմաօրին քննադատելով նրա ընտրած «կրգչուհի» իմաստի համար՝ գրել է. «նոյնիսկ գրա համար Պատմահօր բառապաշարը նոր իմաստաւորում է ստանում»: Ուստի, նրա կարծիքով՝ Նաղինիկ վարձակը պարուհի էր, ոչ կրգիչ կամ նուագող, քանի որ իր յօդուածի սկզբում նա գրել է. «Խօսքը վերաբերում է վարձակ Նաղինիկի պարին»։ Նկատել եմ աւելի, որ Խորենացին ոչ մի բառով չի յայտնում Նաղինիկի պարուհի կամ կրգչուհի լինելը, այլ միայն՝ «կրգէր ձեռամբ», որն ըստ իս նշանակում է «նուագում էր»: Բացառուած չէ, որ նա գուցէ գիտէր նաև կրգել ու պարել:

Բ. Ուլուբարեանին իր պատասխանի վերջում մոգթում է, որ վէճը գիտութեան մէջ և կհանքում լինի «արդար ու անխարդախ»։ Ես աւելացնում եմ՝ նաև առանց ծածկամտութեան կամ աղբիւրների գաղտնապահութեան:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Ժնեի համալսարան